

Judaismus. Náboženství Písma a Zákona

Dalibor Papoušek (Ústav religionistiky FF MU)

1. Obecné vymezení judaismu

Judaismus (hebr. *jahadut*) náleží – spolu s křesťanstvím a islámem – ke třem nejvýznamnějším monoteistickým náboženstvím, jež spojuje nejen víra v jediného Boha, ale také společná tradice Bible. Zatímco křesťané chápou hebrejskou Bibli jako Starý zákon, doplněný v kánonu posvátných textů Novým zákonem, muslimové uznávají Bibli, tvořenou starozákonními i novozákonními látkami, za součást tradice završené Koránem.

Jestliže lze však křesťanství a islám považovat v maximálním zobecnění za originální modifikace někdejšího náboženství starověkého Izraele, platí to do značné míry i o současném judaismu, jenž se v průběhu vývoje původnímu staroizraelskému náboženství dosti vzdálil, třebaže s ním stále udržuje vnitřní kontinuitu.

Hlavním mezníkem ve vývoji judaismu se staly události prvních dvou staletí našeho letopočtu, jež vyvrcholily definitivním zničením chrámu v Jeruzalémě (70) a masovým vysídlením Židů z Palestiny (135). Znamenaly zánik chrámového kultu spojeného s pravidelným přinášením obětí, poutními svátky a chrámovou daní, a tudíž podstatné oslabení kněžské vrstvy jako prostředníka mezi lidmi a Bohem. Centrum náboženského života se tak definitivně přesunulo z chrámu do synagog a soustředilo se především na posvátné texty. V čele židovských obcí stanuli vzdělaní laikové – rabíni.

Pod vlivem islámského prostředí, v němž rozhodující část židovského obyvatelstva v raném středověku žila, se v judaismu prosadila řada prvků přibližujících jej více islámu než křesťanství. Oproti křesťanství, které klade zvláštní důraz na pravověrnost (ortodoxii), je judaismus – podobně jako islám – založen především na náboženském právu (hebr. *halacha*) a dodržování jeho příkazů (hebr. *micva*, pl. *micvot*). Identita judaismu tak není budována na věroučně (teologicky), jako je tomu v křesťanství, nýbrž na příslušnosti k lidu Izraele, který byl Bohem vyvolen a uzavřel s ním smlouvu (hebr. *brit*). Na jejím základě je vázán poslušností Božího zákona prostupujícího lidský život od narození až po smrt.

Na rozdíl od islámu i křesťanství judaismus nikdy zásadně neprolomil svoji etnickou uzavřenost založenou právě na tezi o vyvolenosti židovského lidu. Je to dáno historickým osudem Židů, kteří po dlouhá staletí žili v trvalém ohrožení vlastní identity plynoucím z jejich

rozptýlení v často nepřátelském světě. Důraz na příslušnost k židovské pospolitosti vedl k tomu, že judaismus v podstatě nerozlišuje mezi náboženskými a světskými aspekty židovství. Víceméně ztotožňuje židovské náboženství s židovskou kulturou. Z tohoto pohledu zůstávají v rámci judaismu i sekularizovaní Židé, kteří nežijí náboženským životem.

2. Náboženství starověkého Izraele

Náboženství hebrejských kmenů

Počátky židovského náboženství jsou spojeny s aramejskými kmeny, jež od poloviny 2. tisíciletí př.n.l. postupně pronikaly podél Eufratu do Syropalestiny čili Kanaánu, nazývaného tak podle Kanaánců náležejících k dřívější vlně semitských kočovníků. V době aramejské migrační vlny však byli Kanaánci již usazeni a přicházející polonómádi tak byli konfrontováni s usazenou kulturou městských států. V biblických textech se toto nejstarší období odráží v příbězích patriarchů Abraháma, Izáka a Jáкова, kteří představují mýtické předky hebrejských kmenů vydělujících se z původního aramejského prostředí. Zatímco s Abrahámem je tradičně spojován příchod do Kanaánu a přijetí obřízky jako znamení smlouvy jeho lidu s Bohem, jeho vnuk Jákob, přijímající jméno Izrael, je tradičně považován za otce dvanácti synů zakládajících dvanáct izraelských kmenů – Rúben, Šimeón, Lévi, Juda, Isachar, Zabulón, Gád, Ašer, Dan, Neftalí, Josef a Benjamín.

Jádrem původního hebrejského osídlení v Kanaánu byl zřejmě „dům Josefův“ (kmeny Efrajim, Manasse a Benjamín), z něhož také pocházel Jozue – vůdce Izraelitů při osidlování Kanaánu a protagonista stejnojmenné biblické knihy. Část hebrejských kmenů, které – snad již s vpádem Hyksósů (1650-1540 př.n.l.) nebo později – pronikaly do Egypta, vytvořila další krystalizační ohnisko, jež do vývoje judaismu vneslo zásadní impulsy. Podle biblického podání, vázaného především na kmeny Juda a Lévi, tato skupina kolem roku 1250 př.n.l. opustila pod vedením Mojžíše Egypt a vydala se směrem do Kanaánu. Odchod z egyptského otroctví (exodus) znamenal pro Izraelity zásadní dějinný zlom, neboť byl spojen s obnovením smlouvy a přijetím desek Božího zákona (Desatera) na hoře Sinaj (Chóreb).

S příchodem poslední vlny hebrejských kmenů, vedených podle tradice Mojžíšem, byl dokončen proces vzniku staroizraelského náboženství, vyrůstajícího na půdě Kanaánu ze tří základních zdrojů: (1) Nejstarším zdrojem se staly náboženské představy původních aramejských polonómádů, kteří vyznávali svá kmenová božstva jako božstva předků – v biblickém

případě „Boha Abraháмова, Izákova a Jákobova“ (*Ex 3,6.15*). (2) Dalším zdrojem bylo starší kanaánská náboženství, jejichž lokální božstva obecně nazývaná *elohim* („bohové“) a chápaná jako místní manifestace hlavního kanaánského boha *Ela* propojili usazující se polonómádi se svými kmenovými božstvy. Obojí pak sjednotili v jednom bohu s převzatým jménem *Elohim* (česky „Bůh“; doslova „bohové“). (3) Nejmladším zdrojem se stal kult boha jménem *Jahve* (česky „Hospodin“; doslova „jsem, který jsem“), který do Kanaánu přinesla z jihu mojžíšovská skupina a který posléze převládl. Bůh Jahve splynul v jedinou bytost s bohem Elohim dříve usazených kmenů a vytvořil tak dynamickou protiváhu druhému hlavnímu kanaánskému bohu – Ba’alovi.

Podle biblické tradice byl tento proces na popud Jozua završen v Šekemu kolem roku 1200 př.n.l. ustavením kmenového svazu Izrael sdruženého kolem jahvistického kultu. Patrně však jde o zpětnou idealizaci události, jež se původně týkala jen středopalestinského „domu Josefova“, tedy elohistického kultu, jak o tom svědčí samo pojmenování *Jisra’el* (hebr. „zápasí“ či „vítězí Bůh“). Zřejmě šlo o podstatně pomalejší proces, který byl ukončen až plným absorbováním elohistické tradice do tradice jahvistické v 6. století př.n.l., tj. na sklonku královské doby, kdy se také definitivně prosadil exkluzivní monoteismus. V počátcích staroizraelského náboženství totiž ještě nešlo o monoteismus – vyznávání jediného absolutního Boha, nýbrž spíše o henoteismus či monolatrii – uctívání jednoho vybraného boha, aniž by se tím popírala existence bohů jiných. Svědčí o tom již první přikázání Desatera: „Nebudeš mít jiného boha mimo mne.“ (*Ex 20,3; Dt 5,7*).

Následující období dvou staletí, kdy v čele hebrejských kmenů stáli náčelníci zvaní soudci (hebr. *šoftim*), bylo vyplněno procesem postupného stmelování v pevnější útvar starověkého království v konfrontaci s okolními národy Syropalestiny.

Náboženství v době království

Počátky království jsou spojeny s postavou Saula z kmene Benjamín (asi 1020 – asi 1000 př.n.l.), který byl v době existenčního ohrožení nájezdy Pelištejců (Filištinů) povolán k vládě jako válečný král, podobná ještě spíše náčelníkovi kmenového svazu, tj. soudcem, který vede více kmenů, aniž by měl faktickou moc nad teritoriálním státem.

Upevnění královské moci přinesl až jeho následovník David z kmene Juda (asi 1000 – asi 960 př.n.l.), s jehož nástupem začalo rychlé prosazování judského vlivu těsněji spjatého s jahvistickým kultem. Davidovi se podařilo načas sjednotit severní a jižní kmeny, na jejichž spo-

lečné hranici zvolil za hlavní město svého království Jeruzalém (hebr. *Jerušalajim*), dobytý předtím na Jebusejcích. Svou říši zajistil i vítězstvím nad Pelištejci a přenesením Boží schrány (archy) – posvátného symbolu protipelištejské koalice kmenů – do Jeruzaléma.

Za vlády Davidova syna Šalomouna (asi 960 – asi 920 př.n.l.), jež se vyznačovala poměrným klidem, byl v Jeruzalémě s pomocí foinických stavitelů vybudován chrám a královský palác. Po Šalomounově smrti se však spojené království, jež fungovalo spíše na principu personální unie, rychle rozpadlo na severní Izraelské království a jižní Judské království.

Izraelské království bylo politicky méně stabilní v důsledku častého střídání královských dynastií, z nichž nejvýznamnější byla dynastie Omríovců. Její zakladatel, král Omrí (876-869 př.n.l.), vystavěl město Samaří (hebr. *Šomron*), jež se stalo trvale hlavním městem Izraelského království.

Náboženský život Izraelského království se ve srovnání s Judským královstvím vyznačoval větší mírou synkretismu, tj. především pronikáním kanaánských vlivů, které zbavovaly jahvismus jeho výlučnosti, přestože zůstával státním kultem. Za Omríovců, kteří usilovali o sblížení s foinickým Týrem, například pronikal do severního Izraele kult týrského Ba'ala, který byl nebývale posílen politickým sňatkem Omrího syna Achaba (869-850 př.n.l.) s týrskou princeznou Jezábel. Opozičního hnutí proti narůstajícímu baalismu, v jehož čele stáli prorok Elijáš a později prorok Eliša (Elizeus), politicky využil vojevůdce Jehú (842-815 př.n.l.), svrhl Omríovce a nastolil dynastii Jehúovců. Za krále Jarobeáma (Jeroboáma) II. (786-746 př.n.l.) se dostalo Izraelskému království posledního období relativního klidu a rozkvětu. Poté se však dostalo pod trvalý tlak Novoasyrské říše, jemuž nakonec v roce 722/721 př.n.l. podlehl.

V Judském království se po celou dobu jeho existence udržela davidovská dynastie sídlící v Jeruzalémě. Její sepětí s jahvistickým kultem skýtalo Judskému království větší stabilitu, třebaže i zde se uplatňovaly vlivy jiných kultů, zpravidla spojených s politickým tlakem sousedních mocenských útvarů. Odpor judských králů proti cizím mocnostem byl proto často provázen očištěním jahvistického kultu jako výrazu vymanění se z cizí moci.

Ráznou náboženskou očištěním například provedl král Chizkijáš (Ezechiáš) (715-687 př.n.l.), který se postavil do čela protiasyrské koalice a přes velké územní ztráty uhájil Jeruzalém. Na jeho kroky navázal král Jóšijáš (Jozíáš) (640-609 př.n.l.), který se vymanil z upadající asyrské moci a provedl rozsáhlou náboženskou reformu opírající se především o nižší kněžské vrstvy (levity) a prorocké hnutí. Těžištěm reformy se stal nálezný Zákon při opravě jeruzalém-

ského chrámu v roce 622 př.n.l. Její text, který je patrně totožný s jádrem biblické knihy *Deuteronomium* (řec.-lat. „druhý zákon“), vyzývá k jednoznačnému příklonu k Jahvovi. Jóšijáš na jejím základě zakázal provozování kanaánských i asyrských kultů a současně centralizoval jahvistický kult výhradně do jeruzalémského chrámu, aby tak zabránil jeho synkretickému rozměňování v lokálních svatyních po celé zemi. Svou reformou obnovil princip smlouvy s důrazem na vyvolení lidu Izraele a závazek Zákona.

Po Jošijášově smrti se příznivá mocenská situace rychle změnila k horšímu. V roce 612 př.n.l. se definitivně zhroutila Novoasyrská říše a Judské království se dostalo do mocenské sféry Novobabylónské říše. Babylónský král Nabukadnezar II. (605-562 př.n.l.) dvakrát oblehl a dobyl Jeruzalém. Zatímco v roce 597 př.n.l. se spokojil se sesazením krále Jójakína (598-597 př.n.l.) a jeho deportací do Babylónu, v roce 587/586 př.n.l. pobořil Jeruzalém včetně chrámu a významnou část judského obyvatelstva deportoval do Babylónie.

3. Raný judaismus

Babylónské zajetí a vznik judaismu

Pád Jeruzaléma otevírající dobu tzv. babylónského zajetí měl pro další náboženský vývoj zásadní význam. Židé, tj. někdejší obyvatelé Judska, byli poprvé v masovém měřítku nuceni žít v diaspoře – mimo území Palestiny. Zánik jeruzalémského chrámu pro ně zároveň znamenal ztrátu těžiště dosavadního náboženského života, neboť v rituálně nečistém prostředí Babylónie nebylo možno přinášet oběti. Jako náhrada chrámového kultu se v exilu pozvolna konstitovalo bohoslužebné shromáždění s modlitbou, zpěvem a proslovem konané o sobotách (hebr. *šabat*) ve zvláštních modlitebnách či náboženských školách – základu pozdějších synagog. Synagogální forma bohoslužby postavila do popředí zákoníky – laické vzdělance v Zákoně.

Kněžská vrstva zbavená chrámové základny se plně soustředila na sepsání biblických textů, jimž hrozilo zapomnění vzhledem k tomu, že doposud byly tradovány převážně ústně. Teprve v této době vlastně začala vznikat Bible ve smyslu písemně fixovaného textu. Exil inspiroval především sepsání Pěti knih Mojžíšových (*Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium*) – vlastního základu Bible, a tzv. Předních proroků (*Jozue, kniha Soudců, knihy Královské*) – výpravných knih redigovaných v prorockém duchu. Soubor tzv. Zadních proroků, tj. vlastní prorocké spisy dělené na tři Velké proroky (*Izajáš, Jeremjáš, Ezechiel*) a dvanáct Malých proroků (*Ozeáš, Jóel, Ámos, Abdijáš, Jonáš, Micheáš, Nahum, Abakuk,*

Sofonjáš, Ageus, Zacharjáš, Malachiáš), krystalizoval až ve 3. stol. př.n.l. vzhledem k tomu, že některé prorocké texty vznikaly ještě po exilu. Soubor Spisů shromažďující zbývající biblické knihy byl dokončen až ve 2. stol. př.n.l.

Možnost návratu z babylónského zajetí se Židům otevřela v roce 539 př.n.l., kdy vstoupil perský král Kýros II. Veliký (559-530 př.n.l.) s vojskem do Babylónu a přivodil tak zánik Novobabylónské říše. V souladu se svou tolerantní vnitřní politikou povolil zvláštním ediktem z roku 538 př.n.l. Židům návrat do Palestiny a současně umožnil vrácení chrámového náčiní uchváceného Nabukadnezarem a obnovení jeruzalémského chrámu na státní náklady Perské říše. Zdaleka ne všichni Židé však možnosti návratu využili, řada jich zůstala v Babylónii a zajistila tak kontinuitu babylónské diaspory.

V Palestině se příchozí setkali s jahvismem zatíženým řadou kanaánských vlivů. Judští starousedlíci stejně jako Samařané, kteří vyznávali synkretický jahvismus, byli proto rigorózně zaměřenými navrátilci vyloučeni jako nečistí z obnovy chrámu. Samařané, potomci někdejších severních kmenů Izraele, byli tímto aktem definitivně postaveni mimo judaismus a postupně si vytvořili vlastní obec Samaritánů s centry v Šekemu a na hoře Garizim. Jeruzalémský chrám byl obnoven až v letech 520-515 př.n.l. pod vedením potomka davidovské dynastie Zerubábel. Odtud byl druhý chrám nazýván Zerubábelův na rozdíl od prvního chrámu Šalomounova.

Vzhledem k tomu, že uvnitř Perské říše nemohlo být obnoveno království, stál v čele židovské pospolitosti velekněz. Teokracie posilovala opozici vůči vlivům kanaánského i perského náboženství především požadavkem zrušení smíšených manželství. Jeruzalémská obec se tím dostala do těžké vnitřní krize, kterou se podařilo vyřešit teprve židovským exponentům perské vlády Nehemjášovi (445-432 př.n.l.) a Ezdrášovi (458 nebo 398 př.n.l.). Nehemjášova činnost měla spíše politický charakter – vyňal Judsko ze správy Samaří a dosáhl toho, aby se stalo samostatnou provincií. Část venkovského obyvatelstva přesídlil do Jeruzaléma, zrušil vzájemné zadlužení Židů, obnovil poplatky kněžím a levitům a zavedl sobotní klid. Ezdráš proti smíšeným manželstvím prosadil rigorózní zákonickou reformu, jež byla tak důsledná, že v podstatě zastavila prorocké hnutí.

Poexilní judaismus přinesl ve srovnání s předexilním izraelským náboženstvím zásadní změny v pojetí zaslíbení a spásy. Zatímco předexilní Izrael se ve stavu zaslíbení a možnosti spásy trvale nacházel, byla spása v poexilním judaismu vztažena k eschatologickému přelomu dvou věků. V předexilním období mohl být odpadlík Jahvem kdykoliv zničen (pokud se

k němu znovu nepřimknul), avšak svět jako celek zůstal nezměněn. Naproti tomu v poexilním vidění přestal být Jahvův soud stále hrozící možností, a stal se jednorázovou dějinnou událostí kosmického dosahu. Přelom věků, jenž je vlastní podstatou eschatologie (řec. „učení o posledních věcech“), se měl odehrát jako drama, v němž budou v kulisách katastrofických změn starého světa (zemětřesení, nebeský oheň apod.) vyhubeny pronárody a Izrael bude uveden do věčného světa spásy.

Už v počátcích židovské eschatologie, jež se váží k postavě exilního proroka Deuteroizajáše (*Izajáš* 40-55), byl nový věk spojen s příchodem mesiáše. Mesianismus však není centrální myšlenkou eschatologie, pojem mesiáše vznikl dříve a teprve druhotně byl s eschatologií spojen. Původní hebrejské *mašiach Jahve*, znamenající „Jahvův pomazaný“, odkazovalo na obřad pomazání olejem, kterým byli nastolováni králové, velekněží a proroci. Teprve v poexilní době, kdy již nebyla obnovena davidovská dynastie, se objevil vlastní mesianismus, tedy očekávání příchodu spasitelské postavy mesiáše z Davidova rodu. V původních představách však nebyl mesiáš nadpřirozenou bytostí, nýbrž člověkem. Jeho další proměny směrem k vtělenému Davidovi a univerzálnímu vykupiteli byly až záležitostí pobiblického judaismu a křesťanství.

Raný judaismus a helénismus

Za výbojů Alexandra Makedonského (336-323 př.n.l.) se Palestina dostala pod trvalý vliv řecké kultury prostoupené ovšem řadou orientálních prvků, a konvenčně proto označované jako kultura helénistická, na rozdíl od klasické kultury helénské, tj. „čistě“ řecké.

V roce 332 př.n.l. Alexandr vstoupil do Egypta a o rok později založil Alexandrii – budoucí kulturní centrum východního Středomoří s početnou židovskou diasporou. Po porážce Peršské říše v roce 330 př.n.l., kdy se cesta makedonského vojska otevřela až k řece Indu, dosáhla Alexandrova říše největšího rozsahu. Když však Alexandr roku 323 př.n.l. náhle v Babylóně zemřel, jeho říše se rychle rozpadla. Po vleklých válkách mezi Alexandrovými nástupci (diadochy) připadl Egypt dynastii Ptolemaiovců, asijská část s centrem v Sýrii dynastii Seleukovců a Řecko posléze dynastii Antigonovců.

Palestina zpočátku náležela Ptolemaiovcům. Za jejich nadvlády došlo k jisté renesanci mudroslovné literatury rozvíjené již za Šalomouna. Tradiční mudrosloví, jež bylo zčásti zasaženo helénistickým skepticismem (biblické spisy *Kazatel* a *Jób*), našlo svůj nový výraz především v biblické knize *Příslaví* a apokryfním spisu Ježíše ben Siracha (*Sirachovec*).

Nejvýznamnějším výrazem helénismu, jenž se uplatňoval zejména v alexandrijské diaspoře, se stal řecký překlad hebrejské Bible provedený za vlády Ptolemaia II. Filadelfa (285-247 př.n.l.). Podle legendy zachované v *Aristeově dopisu* na něm pracovalo 72 židovských učenců, a byl proto později nazván *Septuaginta* (lat. „sedmdesát“).

V roce 198 př.n.l. ztratili Ptolemaiovci Palestinu ve prospěch Seleukovců. Přes počáteční dobré vztahy se seleukovskou dynastií se židovské obyvatelstvo dostalo do konfliktu s králem Antiochem IV. Epifanem (175-164 př.n.l.), který ve snaze upevnit svou říši tmelem jednotné helénistické kultury prováděl rozsáhlou helenizaci židovských poměrů v samotném Jeruzalémě. Poté, co v roce 168 př.n.l. zasvětil jako trest vůči Židům jeruzalémský chrám Diovi Olympskému a zakázal pod trestem smrti obřizku a dodržování soboty, vyvolal povstání, do jehož čela se postavil kněz Matatjáš z rodu Hasmoneovců s pěti svými syny zvanými Makabejští (z hebr. *makebet* – „kladivo“). Pod vedením Judy Makabejského (166-160 př.n.l.) byl v roce 164 př.n.l. chrám dobyt a očištěn. Hasmoneovci se postupně zcela zbavili seleukovské nadvlády a za panování Alexandra Jannaea (103-76 př.n.l.) dokonce rozšířili židovské území do velikosti odpovídající někdejšímu Davidovu království.

Z doby Hasmoneovců se zachovaly první doklady o vnitřní diferenciaci judaismu spočívající v odlišném přístupu k cizí helénistické moci a k otázkám dodržování Zákona.

Židovskou aristokracii a vyšší kněžstvo sdružovali saduceové (nazývaní tak podle velekněze Sádoka). Pro své ekonomické zájmy se vyznačovali větší smířlivostí vůči helenizaci, na druhé straně však uznávali pouze psaný Zákon (*Tóru*) a odmítali jakékoliv nové, poexilní rysy judaismu. Jejich náboženský konzervativismus vyplýval z úzkého napojení na jeruzalémský chrám, které by novou interpretací Tóry mohlo být ohroženo.

Jádro makabejského povstání zřejmě tvořili chasidové (z hebr. *chasidim* – „zbožní, věrní“), hnutí vyrostlé z odporu proti seleukovské helenizaci. V jejich okruhu patrně vznikla nejmladší biblická kniha *Daniel*. Postupně se z nich v důsledku mocenských proměn Hasmoneovců pravděpodobně rekrutovali jak esejci, tak farizeové.

Esejci (z aram. *chasaja* – „zbožní, věrní“) reagovali na upevňování mocenských pozic Hasmoneovců hlubším příklonem k asketickému životu a rozvíjením vypjaté eschatologie. Představovali široké hnutí s různými projevy. Jejich radikální odnož je detailněji známa z rukopisů nalezených v okolí Kumránu na břehu Mrtvého moře.

Farizeové (z hebr. *perušim*, aram. *perišaja* – „oddělení“) reprezentovali střední a nižší vrstvy. Jejich jádro tvořili laikové studující Zákon a navazující tak na tradici zákoníků spoje-

ných se synagógou. Stáli v ostré opozici vůči helenizaci, kladli důraz na přísné dodržování Zákona, který však přizpůsobovali současným podmínkám. Vedle písemné Tóry (hebr. *tora še-bi-chtav*) proto uznávali také ústní Tóru (hebr. *tora še-be-al pe*) – aktualizovanou výkladovou tradici Zákona. V dalším vývoji se stali hlavními strážci a nositeli judaismu.

Židé v době římské nadvlády

Postupující úpadek hasmoneovské moci v 1. stol. př.n.l. umožnil římskému vojevůdci Pompeiovi, aby se v roce 63 př.n.l. prakticky bez boje zmocnil Palestiny a podřídil ji římské moci. Římané poté spravovali Judeu buď přímo – prostřednictvím římských prokurátorů, z nichž nejznámější byl Pontius Pilatus (26-36 n.l.), nebo nepřímo – prostřednictvím idumejské, tedy nežidovské dynastie Héródovců, z nichž nejvýznamnější byl její zakladatel Héródés Veliký (37-4 př.n.l.) proslulý zejména přestavbou jeruzalémského chrámu.

Římská správa Judeje byla charakterizována stálými nepokoji vyvolávanými především zélóty (řec. „horlivci“), radikálními stoupenci politického teroru vyššími především z farizejského hnutí. Napětí vyvrcholilo v roce 66 n.l., kdy v Kaisareji vypuklo povstání, jež brzy zachvátilo celou zemi (tzv. první válka židovská). V jeho čele stáli zélóti Jochanan z Gischaly a Šim'on bar Gi'ora. Přes počáteční úspěchy bylo povstání budoucím císařem Titem v roce 70 n.l. poraženo. Při dobývání Jeruzaléma byl vyjma tzv. Západní zdi zničen chrám. Těžištěm židovského společenství se tak natrvalo stala Bible.

Na popud rabiho Jochanana ben Zakaje byla jeruzalémská akademie přenesena do přímořského městečka Javne (řec. *Jamnia*), kde byl mezi lety 90-100 n.l. ustaven kánon židovské Bible, v jejímž členění na Zákon (*Tora*), Proroky (*Nevi'im*) a Spisy (*Ktuvim*) Židé spatřovali symbolickou analogii s rozvržením jeruzalémského chrámu na velesvatyni, chrámovou loď a předsíň.

Epilogem starověkých dějin Židů se stalo povstání v letech 132-135 n.l. (tzv. druhá válka židovská), do jehož se postavil Šim'on bar Kosiva, vybavený později mesiášským přídomkem Bar Kochba (aram. „syn hvězdy“). Jeho porážka znamenala trvalé vysídlení Židů z Jeruzaléma a podstatné části Palestiny. Judaismus se tak na staletí veskrze přesunul do diaspory.

Vznik Talmudu

Farizeové byli jedinou stranou, která byla s to perspektivně reagovat na zánik jeruzalémského chrámu a trvalý život v diaspoře. Přispívalo k tomu jejich tradiční sepětí se synagógou, značné zázemí v lidových masách a důraz na výkladovou tradici Zákona dováděnou do nejmenších podrobností každodenního života. V 1. stol. dosáhla výkladová tradice svého vrcholu v postavách rabiho Hilela představujícího volnější pojetí a rabiho Šamaje reprezentujícího přísnější linii. Ústní komentáře se v této době soustředily především na výklad Tóry. Zatímco soubor komentářů věnovaný zákonným ustanovením Tóry se nazývá *halacha* (hebr. „stezka, učení“), komentáře věnované výpravným a poetickým částem Tóry se označovaly jako *agada* (aram. „vyprávění“; hebr. *hagada*).

Základní předpoklady k sepsání obou souborů vytvořil zřejmě již rabi Akiva ben Josef (asi 50/55-135), vůdčí postava akademie v Javne. Po Bar Kochbově povstání, jehož se Akiva aktivně účastnil a v němž zahynul mučednickou smrtí, tento úkol připadl škole v galilejském městě Uša, kam se znalci výkladové tradice, zvaní tanaité (z aram. *tena* – „ústně tradovat, studovat, vyučovat“), uchýlili před pronásledováním. Koncem 2. století *halachu* i *agadu* sebral a spojil v Mišnu (hebr. „učení, opakování“) rabi Jehuda ha-Nasi (135-220) pocházející z galilejského města Sepforis.

Mišna, jež se stala základem dalšího židovského života, je členěna do šesti oddílů (hebr. *sedarim* sg. *seder*) týkajících se zemědělských předpisů (oddíl *Zera'im* – Semena), svátků a kalendáře (oddíl *Mo'ed* – Svátek), manželství a sexu (oddíl *Našim* – Ženy), civilního a trestního práva (oddíl *Nezikin* – Škody), kultických předpisů (oddíl *Kodašim* – Posvátné) a předpisů rituální čistoty (oddíl *Toharot* – Čistoty). Jednotlivé oddíly obsahují různý počet traktátů (hebr. *masechtot*, sg. *masechet*). Mišna je psána pobiblickou hebrejštinou s četnými aramejskými vlivy.

Její výkladovým rozvíjením se zabývali amoraité (z hebr. *amar* – „říkat, vykládat“) působící vedle pozvolna upadajících galilejských středisek, jako byly Tiberias, Sepforis a Uša, především v babilónských městech Sura, Nehardea a Pumbedita. Z jejich činnosti postupně krystalizovaly dva aramejské soubory zvané *gemara* (aram. „učení podle tradice“). Koncem 5. století vznikl spojením Mišny a palestinské Gemary tzv. jeruzalémský, resp. palestinský Talmud (hebr. „učení, nauka, studium“), zatímco na přelomu 6.-7. století byl spojením Mišny a babilónské Gemary ustálen podstatně významnější babilónský Talmud. O sepsání babilón-

ského Talmudu se mimořádně zasloužil rabi Aši (352-427), v jeho díle však ještě pokračovaly další rabínské generace.

4. Středověký judaismus

Sefardové

Babylónská centra židovské vzdělanosti si udržela dominantní postavení až do konce 1. tisíciletí. Podle titulu *ga'on*, jimž byli oslovovali rektori zdejších akademií, se časový úsek mezi 6.-11. stoletím nazývá v Babylónii gaonským obdobím. Jeho nejvýznamnějším představitelem byl učenec Sa'adja ben Josef al-Fajúmi, zvaný krátce Sa'adja Ga'on (882-942), jeden ze zakladatelů středověké židovské filozofie. Jeho dílo už vznikalo v konfrontaci s islámskou kulturou, jež od 8. století ovlivňovala podstatnou část Přední Asie, severní Afriku a Iberský poloostrov. Židovští učenci v té době proto běžně užívali vedle hebrejštiny a aramejštiny také arabštinu.

V důsledku příznivých podmínek daných expanzí islámu se centrum židovské vzdělanosti přesunulo v 10. století do muslimského Španělska, označovaného v židovských textech biblickým výrazem *Sfarad*. Židovští obyvatelé středověkého Španělska a Portugalska, stejně jako jejich dnešní potomci, se odtud nazývají Sefardové (hebr. *Sfaradim*).

Relativní tolerance ze strany muslimů umožnila Židům ve Španělsku rozvinout babylónské dědictví do pestrého obrazu především literárních aktivit. Řada židovských filozofů a náboženských myslitelů byla zároveň básníky. Patřili k nim zejména básník a novoplatónský filozof Šlomo ben Jehuda ibn Gabirol (asi 1021 – asi 1070), autor pozoruhodného filozofického díla zachovaného pouze v latinském překladu pod názvem *Fons vitae* (Pramen života), a náboženský myslitel a básník Jehuda ben Šmu'el Halevi (asi 1085 – asi 1141), který své filozofické názory vtělil do spisu příznačně nazvaného *Kusari* (Chazar; podle turkických kmenů, které v raném středověku přijaly judaismus).

Největším myslitelem středověké židovské filozofie byl nesporně Moše ben Maimon (křesťany nazývaný Maimonides, 1135-1204). Proslul zejména svým filozofickým spisem *More nevuchim* (v arabském originále *Dalalat al-ha'irin*, česky Průvodce zbloudilých, 1190), v němž spojil biblickou a židovskou náboženskou tradici s aristotelismem, který prosadil na úkor novoplatonismu. Ovlivnil přední osobnosti křesťanské scholastiky – Alberta Velikého (1200-1280) i Tomáše Akvinského (asi 1225 – 1274). Z jeho náboženských spisů je nejvý-

znamnější *Mišne tora* (česky Opakování zákona, 1180), podávající ve 14 knihách přehled náboženského práva judaismu, a systematické shrnutí židovské věrouky *Šloša asar ikarim* (Třináct článků víry), jež se stalo populární součástí modlitebních sborníků.

Ve 13.-15. století muslimské Španělsko postupně mocensky upadalo a židovské obce se dostávaly do sféry křesťanských panovníků a jejich snahy dobýt Iberský poloostrov zpět (reconquista). Poté, co se křesťanům toto úsilí podařilo v roce 1492 úspěšně završit, byli Židé ze Španělska vypovězeni. Většinou odešli do Portugalska, severní Afriky, Itálie a Turecka. Posílili tím sefardský vliv v celém Středomoří a přispěli k rozšíření svého zvláštního dialektu nazývaného *ladino* (též *judeo-español*), jehož základem je stará španělština psaná hebrejskými písmeny. V roce 1497 byli Židé vypovězeni i z Portugalska. Skončila tím celá jedna epocha, v níž došlo svérázným způsobem k prolnutí židovské, arabské a antické kultury a jež byla zpětně označována jako zlatý věk židovské vzdělanosti. Židé, kteří za cenu konverze ke křesťanství zůstali na Iberském poloostrově, byli nadále považováni za druhořadé obyvatele (špaň. *marranos* – „svině“) a většinou padli za oběť pogromům nebo pronásledování inkvizice v následujícím století.

Aškenázové

Po vyhnání Židů z Iberského poloostrova a jejich rozptýlení ve Středomoří připadla rozhodující úloha v dějinách judaismu aškenázským Židům západní a střední, později i východní Evropy. Jejich hebrejské označení *Aškenazim* pochází z biblického jména *Aškenaz*, jež bylo středověkými židovskými učiteli ztotožněno s Germánií (Německem a východní Francií). Na rozdíl od sefardských Židů nežili Aškenázové až do 19. století v otevřené společnosti a prakticky od počátku svých dějin sahajících až do římské doby byli vystaveni projevům křesťanského nepřátelství. Podobně jako sefardští Židé užívali Aškenázové hebrejštiny jen jako literárního a bohoslužebného jazyka a vedle toho běžně hovořili jazykem *jidiš* budovaném na základech staré němčiny psané hebrejskými písmeny.

Aškenázská kultura byla ve středověku nepoměrně chudší než sefardská do značné míry tolerovaná islámem. Aškenázové se soustředili především na exegezi Bible a výklad náboženského práva, které v trvalém vnějším ohrožení křesťanskou společností plnilo úlohu důležitého integračního nástroje. K nejvýznamnějším aškenázským exegetům patřil rabi Šlomo ben Jicchak, zvaný zkráceně Raši (1040-1105), původem z francouzského Troyes. Napsal řadu výkladů k Bibli a především rozsáhlé komentáře k Talmudu, které se staly obvyklou součástí

talmudických edic. Rašihovo odkaz rozvíjela škola tosafistů vytvářejících k jeho dílu další dodatky (aram. *tosafot*).

Ve 12.-13. století se v židovských obcích severní Francie a Německa rozšířilo vlivem starobylé rodiny Kalonymů mystické a pietistické hnutí zbožných (hebr. *chasidej Aškenaz*), jehož ústřední postavou byl Jehuda ben Šmu'el he-Chasid (zemř. 1217), současník Františka z Assisi (1182-1226) a autor spisu *Sefer chasidim* (Kniha zbožných).

Středověký chasidismus stál v určité opozici vůči pokusům o filozofické uchopení víry a jeho inspiračním zdrojem byly spíše židovská mystika – *kabala*, jež rostla již ze starověkých, především gnostických kořenů. Základní díla židovské mystiky však byla sepsána až ve středověku. Mezi 3.-8. stoletím vznikala nevelká *Sefer jecira* (Kniha stvoření), která již obsahuje základní učení o deseti sefirách (hebr. *sfira*, pl. *sfiroi*), božských silách jejichž prostřednictvím byl v kombinaci s 22 písmeny hebrejské abecedy stvořen svět. Za vrchol středověké mystiky jsou považovány kniha *Bahir* (Lesk), jejíž konečná podoba vznikla v jižní Francii ve 12. století, a především kniha *Zohar* (Záře), která je sice tradičně připisována legendárnímu mystikovi Šim'onu bar Jochajovi (2. stol.), avšak jejím autorem byl pravděpodobně až španělský mystik Moše ben Šem Tov z Leonu (asi 1240 – 1305).

Největší rozvoj kabala zaznamenala v 16. století v souvislosti s vyhnáním sefardských Židů z Iberského poloostrova a přesídlením předních židovských učenců do městečka Safed v Galileji. V Safedu působili čelní kabalisté Moše Cordovero (1522-1570) a Jicchak ben Šlomo Luria (1534-1572), ale také Josef ben Efrajim Karo (1488-1575), který se vedle mystiky intenzivně zabýval studiem náboženského práva.

Safedská škola ovlivnila další vývoj judaismu především ve střední a východní Evropě, kam se Židé od 14. stol. stěhovali před pogromy z Německa. Značnou popularitu získal hala-chický výtah *Šulchan aruch* (Prostřený stůl) Josefa Kara, který se stal základním nábožensko-právním kompendiem sdíleným sefardskými i aškenázskými Židy, zvláště poté, co ho pro potřeby stredo-evropských a východo-evropských Židů adaptoval polský učenec Moše ben Jisra'el Iserles (asi 1525-1572) v dodatku skromně nazvaném *Mapa* (Ubrus).

Zatímco Moše Cordovero reprezentoval především harmonizující přístup k mystice, vrcholící v jeho systematickém spisu *Pardes rimonim* (Sad granátových jablek), Jicchak Luria byl typickým představitelem extatické mystiky s výraznými prvky mesianismu. Za svého života žádné literární dílo nevytvořil a jeho mystické názory zachytil až jeho žák Chajim Vital (1542-1620) ve spise *Ec chajim* (Strom života).

Právě luriánská kabala, zdůrazňující prvotní narušení světa kosmickou katastrofou a současně možnost postupné nápravy (hebr. *tikun*), vytvořila ideové pozadí pro vznik mohutné mesianistické vlny, jež zasáhla celé východní Středomoří a Balkán. Jejím mesiášským protagonistou se stal smyrenský Žid Šabtaj Cvi (1626-1676), propagovaný svým neúnavným prorokem Natanem z Gazy (1643/1644-1680). Mesianistické hnutí sabatianismu se pak v následujícím století šířilo do východní i střední Evropy. Klíčovou roli v jeho pokračování sehrál nový mesiáš Ja'akov ben Jehuda Löb zvaný Frank (1726-1791), jenž působil i v českých zemích (Brno). Hnutí frankismu vyhaslo teprve počátkem 19. století.

Luriánská kabala ovlivnila také vznik východoevropského chasidismu, za jehož zakladatele je tradičně považován Jisra'el ben Eli'ezer zvaný Ba'al Šem Tov (zkráceně Bešt, 1700-1760). Masové rozšíření chasidismu do Polska, na Ukrajinu a do Litvy podnítil zejména Beštův následovník Dov Beer z Meziriče (1710-1772), zvaný pro svou kazatelskou výřečnost Velký magid (hebr. „vypravěč, kazatel“). Na rozdíl od tragicky laděné luriánské kabaly byl chasidismus naplněn optimismem a zdůrazňoval význam spontánní lidské radosti při oslavě Boha. Zpočátku se střetával se stoupenci tradičního rabínského judaismu (hebr. *mitnagdim*) založeného na přísném talmudickém studiu a autoritě rabinů. V čele chasidských obcí totiž namísto rabinů stanul *cadik* (hebr. „spravedlivý“), nový typ duchovního vůdce, který zprostředkovává styk mezi člověkem a Bohem a v lidovém prostředí byl nezřídka uctíván jako světec oplývající magickými schopnostmi. V důsledku masového vyvražďování židovského obyvatelstva východní Evropy však řada unikátních jevů judaismu po druhé světové válce prakticky zmizela. Z různých chasidských proudů odvozovaných zpravidla dynasticky z rodů slavných *cadiků*, dnes představuje nejživotnější linii hnutí Chabad, které založil lubavičský *cadik* Šneur Zalman z Ljady (1745-1813). Vlivy chasidismu originálním způsobem přetavil německý židovský filozof Martin Buber (1878-1965), proslulý zejména svým spisem *Ich und Du* (Já a Ty, 1923). Sugestivní literární obraz chasidismu podal Jiří Mordechaj Langer (1894-1943) ve světoznámém díle *Devět bran. Chasidů tajemství* (1937).

5. Novověký judaismus

Emancipace Židů a *haskala*

Jestliže se chasidismus zpočátku střetl s rabínským judaismem, aby s ním pak našel společnou řeč v ortodoxním judaismu, byl konflikt chasidismu a *haskaly* střetem dvou protichůdných směrů.

Prosazení osvícenských ideálů na přelomu 18. a 19. století vedlo v západní a střední Evropě ke zhroucení feudálního systému segregace židovského obyvatelstva v ghettech. Na základě osvícenského principu rovnosti se Židům otevřel svět vzdělání, vědy, kultury a podnikání. V době razantní židovské emancipace ohrožující asimilací samu identitu judaismu vzniklo specifické hnutí židovského osvícenství zvané *haskala* (hebr. „vzdělání“), jež usilovalo o skloubení emancipačního ducha doby a trvalých hodnot židovské tradice.

Hlavním představitelem jeho rané fáze se stal Moše ben Menachem Mendel, známý spíše pod německým jménem Moses Mendelssohn (1729-1786). Jeho učení tvoří jakýsi spojující článek mezi středověkou racionalistickou filozofií a osvícenstvím 18. století. Názory na postavení Židů vyslovil v díle *Jerusalem oder Über religiöse Macht und Judentum* (Jeruzalém aneb O náboženské moci a židovství, 1783).

Židovští osvícenci (hebr. *maskilim*) přikládali mimořádný význam školství, podporovali si- ce výuku hebrejštině, avšak místo jidiš prosazovali němčinu. Za odvážný počín lze v této souvislosti označit německý překlad Bible (1741-1801) pořízený Mendelssohnem a jeho následovníky. Na jejich snahy poté navazovali hlavní představitelé tzv. židovské vědy (něm. *Wissenschaft des Judentums*, hebr. *Chochmat Jisra'el*), kteří vystoupili s požadavkem kritického studia judaismu na základě soudobých vědeckých metod.

Tyto bouřlivé změny zákonitě vyvolaly otázku, do jaké míry je vhodné reformovat judaismus aby odpovídal novým podmínkám emancipace. Různé odpovědi na tuto otázku daly vzniknout třem hlavním proudům současného judaismu.

Diferenciace novověkého judaismu

Nejblíže *haskale* stál reformní (též liberální nebo progresivní) judaismus. Reformisté nově zorganizovali především synagogální bohoslužbu: zavedli modlitby a kázání v národních jazycích a sborový zpěv s doprovodem varhan, přičemž z liturgie vypouštěli výslovné narážky na návrat k Siónu a obnovu jeruzalémského chrámu. Hlavními představiteli reformního judaismu, který se zpočátku rozvíjel především v Německu, byli David Friedländer (1756-1834), Israel Jacobson (1768-1828), Samuel Holdheim (1806-1860) a Abraham Geiger (1830-1874). S větší radikalitou přistoupili k proměně judaismu američtí reformní rabíni, mezi nimiž zaujali čelná místa zejména Isaac Mayer Wise (1819-1900) a David Einhorn (1809-1879). Od roku 1926 jsou reformní Židé sdruženi ve Světové unii progresivního judaismu (angl. *World Union for Progressive Judaism*).

Z obavy před asimilací se proti reformnímu judaismu zformoval směr nové ortodoxie, který nejtěsněji navazuje na tradiční středověký judaismus, zvláště v přísném dodržování halachických předpisů, avšak v jejich pojmání vychází vstříc nové době. Za jeho zakladatele je považován Samson Raphael Hirsch (1808-1888), svého času vrchní zemský rabín v Mikulově. V Uhrách patřil k nejvýznamnějším stoupcům tzv. východní neoortodoxie bratislavský rabín Chatam Sofer (1762-1839).

Střední pozici zaujal konzervativní směr judaismu opírající se o výsledky židovské vědy, ale zdůrazňující zároveň tradiční výchovu. Jeho zakladatelem byl významný vřatislavský učenec Zacharias Frankel (1801-1975), který se na frankfurtském rabínském semináři v roce 1845 odklonil od reformního proudu. Konzervativní judaismus záhy získal podporu zejména v USA, kde jeho myšlenky prosazoval především Solomon Schechter (1847-1915). V americkém prostředí také vznikla specifická odnož konzervativního judaismu – rekonstrukcionismus, založený Mordechajem Menachemem Kaplanem (1881-1983) a pojímající judaismus jako druh civilizace.

Sionismus a vznik Státu Izrael

Proces emancipace židovského obyvatelstva narušila v 80. letech 19. století vlna krvavých pogromů v Rusku a na Ukrajině. Osvícenský ideál *haskaly* byl však zasažen i ze západní Evropy, když byla v letech 1894-1895 rozpoutána ve Francii antisemitská Dreyfusova aféra. V souvislosti s nacionálními hnutími druhé poloviny 19. století urychlily tyto události zformování sionismu jako veskrze politického a sociálního hnutí, zpočátku bez výraznějších náboženských momentů.

Samotný termín sionismus odvozený od názvu jeruzalémského pahorku Sión – prorockého symbolu vykoupení, poprvé užil spisovatel Nathan Birnbaum (1864-1937). Za bezprostřední předchůdce sionismu jsou považováni německý židovský filozof a socialista Moses Hess (1812-1875) a ruský lékař Leon Pinsker (1821-1891), který po pogromu v Oděse (1881) sepsal výzvu k židovské národní emancipaci a stanul v čele hnutí *Chibat Cijon* (Láska k Siónu), jež dalo podnět k první vystěhovalecké vlně do Palestiny (*alija*) již v roce 1882.

Za vlastního zakladatele sionismu je považován vídeňský novinář Theodor Herzl (1860-1904), který pod bezprostředním dojmem Dreyfusova případu vydal v roce 1896 spis *Der Judenstaat* (Židovský stát), kde konstatoval, že Židé nejsou asimilovatelní a jedinou cestou jak vyřešit jejich národní otázku, je vytvoření samostatného židovského státu. V té době ještě

nevažoval o Palestině, nýbrž spíše o některých méně exponovaných regionech (Uganda, Argentina apod.). Teprve na I. sionistickém světovém kongresu, konaném v roce 1897 v Basileji, ustoupil v otázce Palestiny náboženské argumentaci východoevropských účastníků.

Prvním sionistickým kongresem začala systematická příprava na židovské osídlení Palestiny, jež tehdy byla součástí Osmanské říše. Po první světové válce se Palestina stala mandátním územím Velké Británie (1920), která již předtím v roce 1917 v tzv. Balfourově deklaraci přislíbila pomoc při zřízení národní židovské domoviny v Palestině za předpokladu, že budou respektována práva nežidovského obyvatelstva.

Souběžně s těmito snahami pokračovalo úsilí o přeměnu hebrejštiny v moderní hovorový a literární jazyk (*ivrit*). Největší měrou se o tuto reformu zasloužil Eli'ezer ben Jehuda (1858-1922), autor rozsáhlého slovníku hebrejštiny. Stejně tak ke kulturnímu pozdvižení Izraele přispěli představitelé tzv. kulturního sionismu, spisovatel Achad Haam (vl. jm. Ascher Hirsch Ginzberg, 1886-1927) a filozof Martin Buber.

Dlouholetý proces, eskalovaný v letech 1933-1945 masovým vyvražďováním evropských Židů (*holocaust, šo'a*), jemuž padlo za oběť 6 milionu lidí, byl završen až po druhé světové válce a souvisel mimo jiné s novou politickou orientací sionistů na USA. V roce 1947 přijalo Valné shromáždění OSN usnesení o rozdělení Palestiny na židovskou a arabskou část. V návaznosti na tento mezinárodní akt byl dne 14. května 1948 slavnostně vyhlášen Stát Izrael (*Medinat Jisra'el*). Po více než osmnácti staletích se Židé mohli oficiálně vrátit do Palestiny.

Doporučená studijní literatura

Slovníky a atlasy:

- Barnavi, Eli (ed.), Atlas univerzálních dějin židovského národa od časů biblických praotců do současnosti, Praha: Victoria Publishing 1995.
- Lange, Nicholas de, *Svět Židů: Kulturní atlas*, Praha: Knižní klub 1996.
- Newman, Ja'akov – Gavri'el Sivan, *Judaismus od A do Z: Slovník pojmů a termínů*, Praha: Sefer 1992.
- Pavlincová, Helena – Břetislav Horyna (eds.), *Judaismus, křesťanství, islám*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc²2003 (1. vyd. Praha: Mladá fronta 1994).

Obecná pojednání:

- Fishbane, Michael A, *Judaismus: Tradice a zjevení*, Praha: Prostor³2003 (1. vyd. 1996).
- Franek, Jaroslav, *Judaismus: Kniha o židovské kultúře, historii a náboženství*, Bratislava: Archa 1991.
- Haumann, Heiko, *Dějiny východních Židů*, Olomouc: Votobia 1997.
- Chouraqui, André, *Dějiny judaismu*, Praha: Victoria Publishing 1995.
- Martin, Bernd, *Židovská menšina v dějinách*, Olomouc: Votobia 1997.

- Mayer, Daniel, *Kapitoly z židovských dějin*, Praha: ÚCN – Rada ŽNO 1989.
- Sadek, Vladimír – Anita Franková – Jiřina Šedinová, *Židovské dějiny, kultura a náboženství*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1992.
- Schubert, Kurt, *Židovské náboženství v proměnách věků*, Praha: Vyšehrad 21999 (1. vyd. 1994).
- Stern, Marc, *Svátky v životě Židů: Vzpomínání, slavení, vyprávění*, Praha: Vyšehrad 2002.
- Tisíc rokov aškenázskej kultúry, Bratislava: Kalligram 2002.

Bible a apokryfy:

- *Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona*, ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost 31985 (1. vyd. ÚCN 1979).
- Bič, Miloš, *Ze světa Starého zákona I-II*, Praha: ÚCN – Kalich 1986, 1989.
- Douglas, J. D. (ed.), *Nový biblický slovník*, Praha: Návrat domů 1996.
- *Knihy tajemství a moudrosti: Mimobiblické židovské spisy: pseudepigrafy I-III*, překlad Starozákonní překladatelské komise ČBS, Praha: Vyšehrad 1995, 1998, 1999.
- Läpple, Alfred, *Úvod do Starého zákona*, Praha: ÚCN – Česká katolická charita 1972.
- Novotný, Adolf, *Biblický slovník I-II*, Praha: Kalich – Česká biblická společnost 31993 (1. vyd. Hradec Králové: Svaz Nedělních škol v Československu 1935).
- Pritchard, J. B. (ed.), *Biblický atlas*, Praha: Česká biblická společnost 1996.
- Rogerson, John William, *Svět Bible: Kulturní atlas*, Praha: Knižní klub 1996.

Starověký Izrael:

- Bardtke, Hans, *Příběhy ze starověké Palestiny: Tradice, archeologie, dějiny*, Praha: Vyšehrad 1990.
- Bič, Miloš, *Palestina od pravěku ke křesťanství I-III*, Praha: Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká 1948-1950.
- Bič, Miloš, *Stopami dávných věků*, Praha: Vyšehrad 1979.
- Jepsen, Alfred, *Královská tažení ve starém Orientu: Od Sinuheta k Nabukadnezarovi*, Praha: Vyšehrad 21997 (1. vyd. 1987).
- Lemaire, André, *Dějiny hebrejského národa*, Praha: ERM 1994.
- Rendtorff, Rolf, *Hebrejská bible a dějiny: Úvod do starozákonní literatury*, Praha: Vyšehrad 1996.
- Segert, Stanislav, *Starověké dějiny Židů*, Praha: Svoboda 1995.

Raný judaismus:

- Allegro, John, *Rukopisy od Mrtvého moře*, Praha: Mladá fronta 1969.
- Amusin, Iosif Davidovič, *Rukopisy od Mrtvého moře*, Bratislava: Osveta 1962.
- Bič, Miloš, *Poklad v Judské poušti*, Praha: ÚCN – Kalich 1960.
- Filón Alexandrijský, *O stvoření světa, O gigantech, O neměnnosti boží*, přel. Miroslav Šedina, Praha: Oikúmené 2001.
- Flavius, Iosephus, *Válka židovská I-II*, Praha: Svoboda 21991-1992 (1. vyd. Praha: SNKLU 1965).
- Flusser, David, *Esejské dobrodružství*, Praha: Oikúmené 1999.
- Kovář, František, *Filosofické myšlení hellenistického Židovstva*, Praha: Herrmann & synové 21996 (1. vyd. Kladno: Šnajdr 1922).
- Kroll, Gerhard, *Po stopách Ježíšových*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 22002 (1. vyd. Praha: Zvon 1995).
- Segert, Stanislav, *Synové světla a synové tmy: Svědectví nejstarších biblických rukopisů*, Praha: Orbis 1970.

- Schäfer, Peter, *Dějiny Židů v antice: Od Alexandra Velikého po arabskou nadvládu*, Praha: Vyšehrad 2003.
- Tresmontant, Claude, *Bible a antická tradice: Esej o hebrejském myšlení*, Praha: Vyšehrad²1998 (1. vyd. 1970).

Talmud:

- Pirkej avot – Výroky otců: Traktát Babylónského talmudu s paralelním českým překladem a komentářem, přel. Bedřich Nosek, Praha: Sefer 1994.
- Stemberger, Günter, *Talmud a midraš: Úvod do rabínské literatury*, Praha: Vyšehrad 1999.
- Wiesel, Elie, *Talmud: Portréty a legendy*, Praha: Sefer 1993.

Středověká židovská filozofie a kabala:

- Idel, Moše, *Kabala: Nové pohledy*, Praha: Vyšehrad 2004.
- Neher, André, *Studna exilu: Tradice a modernost. Myšlenkový svět Jehudy ben Becalel - rabi Löwa, pražského MaHaRaLa (1512-1609)*, Praha: Sefer 1993.
- Rabiho Moše ben Majmona *Osm kapitol o lidské duši a mravním konání*, přel. Bedřich Nosek, Praha: Sefer 2001.
- Sadek, Vladimír, *Židovská mystika v Praze. Myšlenky a duchovní hodnoty kabaly*, Praha: Společnost židovské kultury 1992.
- Sadek, Vladimír, *Židovská mystika*, Praha: Fra 2003.
- Scholem, Gershom, *Davidova hvězda*, Praha: Nakladatelství Franze Kafky 1995.
- Scholem, Gershom, *Kabala a její symbolika*, Praha: Volvox Globator 1999.

Chasidismus:

- Buber, Martin, *Chasidská vyprávění*, Praha: Kalich²2002 (1. vyd. 1990).
- Langer, Jiří, *Devět bran: Chasidů tajemství*, Praha: Sefer⁴1996 (1. vyd. Praha: Evropský literární klub 1937).
- Wiesel, Elie, *Svět chasidů: Portréty a legendy*, Praha: Sefer 1996.

Novověký judaismus:

- Buber, Martin, *Já a ty*, Olomouc: Votobia²1996 (1. vyd. Praha: Mladá fronta 1969).
- Hayoun, Maurice-Ruben, *Židovské osvícenství mezi Cordóbou a Berlínem I-II*, Praha: Volvox Globator 1998-2000.
- Much, Theodor – Karl Pfeifer, *Svár bratří v domě izraelském: Židovstvo mezi fundamentalismem a osvícenstvím*, Praha: Themis 2000.
- Wehr, Gerhard, *Buber*, Olomouc: Votobia 1995.

Antisemitismus a holocaust:

- Dreyfus, Mathieu, *Dreyfusova aféra, jak jsem ji zažil*, Praha: Odeon 1984.
- Epsteinová, Helena, *Děti holocaustu*, Praha: Volvox Globator 1994.
- Kárný, Miroslav, „*Konečné řešení*“, Praha: Academia 1991.
- Kovtun, Jiří, *Tajuplná vražda: Případ Leopolda Hilsnera*, Praha: Sefer 1994.
- Kraus, Ota – Erich Kulka, *Noc a mlha*, Praha: Naše vojsko²1966 (1. vyd. 1958).
- Krejča, Aleš (ed.), *Antisemitismus v posttotalitní Evropě*, Praha: Nakladatelství Franze Kafky 1992.
- Lagus, Karel – Josef Polák, *Město za mřížemi*, Praha: Naše vojsko 1964.
- Messadié, Gérald, *Obecné dějiny antisemitismu*, Praha: Práh 2000.
- Petrův, Helena, *Právní postavení Židů v Protektorátě Čechy a Morava (1939-1941)*, Praha: Sefer 2000.
- Rothkirchen, Livia – Eva Schmidt-Hartmann – Avigdor Dagan, *Osud Židů v Protektorátu 1939-1945*, Praha: Trizonia – Ústav pro soudobé dějiny 1991.

- Tazbir, Janusz, Protokoly sionských mudrců: Pravda nebo podvrh?, Olomouc: Votobia 1996.

Sionismus a moderní Izrael:

- Avineri, Shlomo, *Zrození moderního sionismu*, Praha: Sefer 2001.
- Čejka, Marek, *Judaismus, politika a stát Izrael*, Brno: Masarykova univerzita ²2003 (1. vyd. 2002).
- Gilbert, Martin, *Izrael: Dějiny*, Praha: BB art 2002.
- Krupp, Michael, *Sionismus a Stát Izrael: Historický nástin*, Praha: Vyšehrad 1998.
- Mendel, Miloš, *Náboženství v boji o Palestinu: Judaismus, islám a křesťanství jako ideologie etnického konfliktu*, Brno: Atlantis 2000.
- Müller, Zdeněk, *Jeruzalém mezi minulostí a budoucností: Posvátné město, nebo ohnisko nepokojů*, Praha – Litomyšl: Paseka 2004.
- Sachar, Howard M., *Dějiny Státu Izrael*, Praha: Regia – Goldstein & Goldstein 1998.
- Terner, Erich, *Dějiny státu Izrael*, Pardubice: KORA 1991.

Židé v českých zemích:

- Bergerová, Natalia (ed.), *Na křižovatce kultur: Historie československých Židů*, Praha: Mladá fronta 1992.
- Fiedler, Jiří, *Židovské památky v Čechách a na Moravě*, Praha: Sefer 1992.
- Heřman, Jan, *Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě*, Praha: ÚCN – Rada ŽNO 1980.
- Klenovský, Jaroslav, *Židovské památky Moravy a Slezska*, Brno – Olomouc – Ostrava: ERA – Státní památkový ústav v Brně – Státní památkový ústav v Olomouci – Státní památkový ústav v Ostravě 2001.
- Křesťan, Jiří – Alexandra Blodigová – Jaroslav Bubeník, *Židovské spolky v českých zemích v letech 1918-1948*, Praha: Sefer 2001.
- Pálka, Petr (ed.), *Židé a Morava I-IX*, Kroměříž: Muzeum Kroměřížska 1994-2003.
- Pěkný, Tomáš, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha: Sefer ²2001 (1. vyd. 1993).